

Мурзагельдинова О.И.

Казахский язык

**Грамматический справочник-шпаргалка
для учащихся общеобразовательных школ
с русским языком обучения**

Кокшетау

ББК 81.2. каз – 922

М 94

М 94 Мурзагельдинова О.И. **Казахский язык**
Грамматический справочник-шпаргалка для
учащихся общеобразовательных школ с
русским языком обучения. – Кокшетау:
«Келешек-2030», 2009. – 44 с.

ISBN 978-601-231-063-4

ББК 81.2 каз. – 922

ISBN 978-601-231-063-4

© ТОО «Келешек-2030», 2009

Предисловие

Предлагаемый справочный материал включает все основные правила по казахскому языку, за курс общеобразовательной средней школы с русским языком обучения. Окажет действенную помощь при систематизации полученных ранее знаний.

Рекомендуется для использования в процессе подготовки к единому национальному тестированию. Полностью соответствует учебным программам и стандартам образования РК.

Фонетика

Фонетика – тіл білімінің дыбыстық жағын зерттейтін ғала. Фонетика дыбыстардың жасалу, айтылу, естілу және буын, екпін, интонация мәселелерін қарастырады.

Қазақ әліпбиі (Казакский алфавит)

<i>Таңбалануы (в печати)</i>	<i>Оқылуы (в произношении)</i>	<i>Таңбалануы (в печати)</i>	<i>Оқылуы (в произношении)</i>
Аа	а	Іі	пе
Әә	ә	Рр	эр
Бб	бе	Сс	эс
Вв	ве	Тт	те
Гг	ге	Уу	ұу, үу
Ғғ	ға	Ұұ	ұ
Дд	де	Үү	ү
Ее	йе	Фф	эф
Ёё	йо	Хх	ха
Жж	же	Һ	һа
Зз	зе	Цц	це
Ии	ый, ій	Чч	че

Йй	қысқа и	Шш	ша
Кк	ка	Щщ	ща
Ққ	қа	Ъ	айыру белгісі
Лл	эл	Ыы	ы
Мм	эм	Іі	і
Нн	эн	Ь	жіңішкелік белгісі
Ң	эң	Ээ	э
Оо	о	Юю	йу
Өө	ө	Яя	йа

Қазіргі қазақ алфавитінде: **42** әріп бар.

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар: ***а, ә, о, ө, ұ, ү, і, ы, е, и, у, э***

Ерекше дауысты дыбыстар: ***ә, ө, ұ, ү, ы, і***

Дауысты дыбыстар тілдің қатысына қарай.

жуан: ***а, о, ұ, ы*** жіңішке: ***ә, ө, ү, і***

ашық: ***ы, і, и, ү, ұ, у*** қысан: ***а, е, о, ө, ә***

еріндік: ***о, е, ү, у, ұ*** езулік: ***а, е, ә, ы, і, и*** болып бөлінеді.

Орыс тілінен енген сөздермен келетін әріптер: ***з, е, ю, я, ф, ц, ч, щ, ъ, ь***

Орыс тілінде жоқ әріптер: ***ә, ө, ұ, ұ, қ, ң, Һ, Һ, Ғ, І***

Жыл мезгілдері – времена года

коқтем – весна

жаз – лето

күз – осень

қыс – зима

Айлар – месяцы

қаңтар – январь

ақпан – февраль

наурыз – март

сәуір – апрель

мамыр – май

маусым – июнь

шілде – июль

тамыз – август

қыркүйек – сентябрь

қазан – октябрь

қараша – ноябрь

желтоқсан – декабрь

Апта күндері – дни недели

дүйсенбі – понедельник

сейсенбі – вторник

сәрсенбі – среда

бейсенбі – четверг

жұма – пятница

сенбі – суббота

жексенбі – воскресенье

Түстер – цвета

қызыл – красный

жасыл – зеленый

сары – желтый

қара – черный

ақ – белый

көк – синий

қоңыр – коричневый

сұр – серый

қызыл – розовый

күлгін – лиловый

алқызыл – алый

қызыл сары

оранжевий

ГРАММАТИКАЛЫҚ КЕСТЕЛЕР

Грамматические таблицы

Дыбыстардың бөлінуі (Классификация звуков)

<i>Турлері (Виды)</i>	<i>Дыбыстар (Звуки)</i>	<i>Тол дыбыстар Специфические звуки</i>
Дауысты дыбыстар (Гласные звуки)	Жалаң: а, ә, о, ө, е (Монофтонг) ұ, ү, ы, і Дифтонг: и, у	ә, ө, і, ұ, ү
Дауыссыз дыбыстар (Согласные звуки)	б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, һ, (у),	қ, ғ, ң, һ

Дауысты дыбыстар (Гласные звуки)

<i>Тілдің қатысына қарай (По положению языка)</i>		<i>Еріннің қатысына қарай (По участию губ)</i>		<i>Жақтың қатысына қарай (По степени раскрытия рта)</i>	
Жуан (твердые) а, о, ы, ұ, у	Жінішке (мягкие) ә, ө, ү, і, е, и	Еріндік (губные) о, ө, ұ, ү, у	Езулік (негубные) а, ә, е, ы, і, и	Ашық (широкие) а, ә, о, ө, с	Қысаң (узкие) ұ, ү, у, ы, і, и

Дауыссыз дыбыстар (Согласные звуки)

Дауыстың (үн мен салдырдын) қатысына қарай (По участию голоса и шума)	1. Қатаң (глухие)	қ, к, х, ц, п, ф, т, с, ш, щ, ч, һ	
	2. Ұяң (звонкие)	б, в, г, ғ, л, ж, з, һ	
	3. Үнді (Сонорные)	Мұрын жолды (Носовые)	м, н, ң
		Ауыз жолды (Плавные)	л, р, й, у

Буын (Слог)

∞

Сөздегі бір дауыстының я дауысты мен дауыссыздардың дауыс толқынымен бөлшектеніп айтылатын тобы **буын** деп аталады.

<i>Түрлері (виды)</i>	<i>Мысалдар (примеры)</i>	
I. Ашық буын (открытый слог)	Бір дыбысты (однофонемный)	Екі дыбысты (двухфонемный)
	А-та, ә-ке, а-па, і-ні. Е, солай ма?	Ба-ла, қа-ла-ға, те-ре-зе, да-ла.
II. Тұйық буын (полузакрытый слог)	Екі дыбысты (двухфонемный)	Үш дыбысты (трехфонемный)
	От, ет, ат, ер, ол, үн, ұн	Анғ, өрт, ұлт
III. Бітеу буын (закрытый слог)	Үш дыбысты (трехфонемный)	Төрт дыбысты (четырёхфонемный)
	Тас, тіс, қыс, гүл, күл, күш, жаз	Қанғ, тарс, жұрт, құрт, бұлт, карт

Үндестік заңы (Закон сингармонизма)

Түбір мен қосымшаның және сөз аралығындағы дыбыстардың бір-біріне ықпал жасап, өзара үйлесіп айтылуын *үндестік заңы* дейміз.

6

Буын үндестігі (сингармонизм)	
Дауысты дыбыс буын құрайтын болғандықтан, сөздегі, сөз бен қосымшалардағы дауыстылардың не бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке болып үндесуі <i>буын үндестігі</i> деп аталады.	
Жуан буын (твёрдый слог)	Жіңішке буын (мягкий слог)
Сөздің алғашқы буыны жуан болса, келесі буын да жуан болады. <i>Оқу-шы, қа-ла, ор-ман.</i>	Сөздің алғашқы буыны жіңішке болса, келесі буыны да жіңішке болады. <i>Ән-ші, үй-де, өн-ер.</i>
Сөздің соңғы буыны жуан болса, қосымша да жуан болады. <i>Оқушы-лар, қалада-ғы-лар, орман-да.</i>	Сөздің соңғы буыны жіңішке болса, қосымша да жіңішке болады. <i>Әнші-лер, үйде-гі-лер, өнер-де-гі-лер.</i>

Дыбыс үндестігі (ассимиляция)

Сөз бен қосымшаның жігінде немесе сөз бен сөздің аралығында дауыссыз дыбыстардың бірін-бірі өзіне ұқсата әсер етуі *дыбыс үндестігі* деп аталады.

Ілгерінді ықпал (прогрессивная ассимиляция)	Кейінді ықпал (регрессивная ассимиляция)	Тоғыспалы ықпал (прогрессивно-регрессивная ассимиляция)
Түбір мен қосымшаның немесе сөздердің аралығындағы көршілес дыбыстардың алдыңғысының кейінгі дыбысқа әсер етіп, өзіне ұқсатуы	Түбір мен қосымшаның немесе сөздердің аралығындағы көршілес дыбыстардың соңғысының алдыңғы дыбысқа әсер етіп, өзіне ұқсатуы	Сөз бен сөз аралығында қатар келген дыбыстардың бір-біріне ілгерінді-кейінді ықпал етуінің нәтижесінде екеуінің де өзгеріске ұшырауы
кітап-тар, балық-шы, дос-пен, парта-ға	қасық+ы=қасығ+ы, жүрек+і=жүрег+і	жаз+са=жас+са, көз салу = көс салу, тоқы-тоқу,

Морфология

Морфология – сөз және оның формалары туралы ілім. Морфология сөз құрамы мен сөз таптарын зерттейді.

Сөз құрамы (Состав слова)

Қазақ тіліндегі сөздер түбір және қосымшаға бөлінеді.

Сөздер морфологиялық тұлғасына қарай					
Дара сөздер (простые слова)		Күрделі сөздер (сложные слова)			
Түбір сөз	Туынды сөз	Біріккен сөз	Қос сөз	Қысқарған сөз	Тіркескен сөз
дос, тау, бөл	дос+тық, тау+лы, бөл+ме	тасбақа (тас+бақа), түйеқұс (түйе+құс)	бір-біріне, көзбе-көз	ҚазМУ, ҚарМУ, ТМД	Астана қаласы, ұзын бойлы, түні бойы

Жұрнақтар (Суффиксы)

Түбірден кейін тұрып, жаңа сөз тудыратын қосымша *жұрнақ* деп аталады.

Сөз тудырушы (словообразующие)	Сөз гүрлендіруші (формообразующие)
<p>Өзі жалғанған сөзге лексикалық мағына тудыратын жұрнақ сөз тудырушы жұрнақ деп аталады.</p> <p><i>Ән-ші, заман-дас, жер-лес, бел-дік, ерін-шек.</i></p>	<p>Өзі жалғанған сөзге сәл де болса жаңа мағына үстейтін, бірақ негізгі лексикалық мағыласын өзгертпейтін жұрнақ сөз түрлендіруші жұрнақ деп аталады.</p> <p><i>Үй-шік, кітап-ша, қала-шық, аға-тай.</i></p>

Жалғаулар (Окончания)

Сөздерді бір-бірімен байланыстырып, оларға грамматикалық мағына үстейтін қосымша жалғау деп аталады. Қазақ тілінде төрт түрлі жалғау бар:

<i>Көптік жалғау (множественные окончания)</i>	<i>Тауелдік жалғау (притяжательные окончания)</i>		<i>Жіктік жалғау (личные окончания)</i>	<i>Септік жалғау (падежные окончания)</i>	
-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер аналар, дәптерлер, адамдар, мұғалімдер, ағаштар, есіктер	Жекеше түрі (единственное число)			1. Атау (именительный)	-
	I жақ	-м, -ым, -ім	-мын, -бын, -пын, -мін, -бін, -пін	2. Ілік (родительный)	-ның, -нің -дың, -дің -тың, -тің
	II жақ сыпайы түрі	-ң, -ің, -ың -ңыз, -ыңыз, -ңіз, -іңіз	-сың, -сің -сыз, -сіз	3. Барыс (дательно-на- правительный)	-ға, -ге, -қа, -ке, -на, -не -а, -е
	III жақ	-сы, -сі, -ы, -і	-	4. Табыс (винительный)	-ды, -ді, -ты, -ті, -ны, -ні, -н
	Көпше түрі (множественное число)				
	I жақ	-мыз, -міз, -ымыз, -іміз	-мыз, -быз, -пыз, -міз, -біз, -піз	5. Жатыс (местный)	-да, -де, -та, -те, -нда, -нде
	II жақ сыпайы түрі	-ың, -ің -ыңыз, -іңіз	-сыңдар, -сіндер -сыздар, -сіздер	6. Шығыс (исходный)	-дан, -ден -тан, -тен -нан, -нен
	III жақ	-сы, -сі, -ы, -і	-	7. Көмектес (творительный)	-мен, -менен -бен, -бенен -пен, -пенен

Зат есім (Имя существительное)

Заттың атын білдіріп, *кім? не? кімдер? нелер?* деген сұрақтарға жауап беретін сөздер *зат есім* деп аталады.

Зат есім		
I. Лексика-семантикалық мағынасына қарай:	II. Тұлғасына қарай:	III. Құрамына қарай:
<ol style="list-style-type: none"> 1. Жалпы (нарицательные). <i>Жер, үй, ағаш.</i> 2. Жалқы (собственные). <i>Абай, Құлагер, Қазақстан, «Арман» кинотеатры</i> 3. Нақтылы (конкретные). <i>Кісі, бала, әріп, дәптер.</i> 4. Абстрақтылы (абстрактные). <i>Егемендік, арман, ой.</i> 5. Жанды (одушевленные). <i>Адам, бала, жасіт, әке, әже.</i> 6. Жансыз (неодушевленные). <i>Мемлекет, үй, машина.</i> 7. Заттық (вещественные). <i>Жер, су</i> 8. Жинақтау (собирательные). <i>Туған-туыс, азық-түлік, құс, мақта, балық.</i> 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Негізгі (непроизводные). <i>Ер, жер, су, от, қала, ұн.</i> 2. Туынды (производные). <i>Оқушы, білім, бөлме, әнші.</i> 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Дара (простые). <i>Ауыл, әке, ана, жасіт, дәрігер.</i> 2. Күрделі (сложные). <i>Қайната, атамекен, баспасөз, Абылайхан, Орынбасар, Көкшетау, Үштөбе, ата-ана, ауыл-аймақ, құрт-құмырысқа, бала-шаға, қап-қап, шелек-шелек, ауыз үй, аяқ киім, ҚР (Қазақстан Республикасы), пединститут, медпункт.</i>

Сын есім (Имя прилагательное)

Заттың түрін, түсін, сапасын, сипатын, көлемін білдіретін сөздер *сын есім* деп аталады. Сын есім *қандай? қай?* деген сұрақтарға жауап береді.

Мағынасына қарай (по значению)	
<i>Сапалық (качественные)</i>	<i>Қатыстық (относительные)</i>
ақ, қызыл, жақсы, үлкен, жамаң, түзу	білімді, бағалы, сапалы, өнерлі, түскі, кешкі
Тұлғасына қарай (по способу образования)	
<i>Негізгі (непроизводные)</i>	<i>Туынды (производные)</i>
әдемі, сұлу, дөңгелек, сары, қара, кен	көрікті, бойшаң, сріншек, мәдени, жақсылық, көктемгі, білгіш
<i>Дара (простые)</i>	<i>Күрделі (сложные)</i>
мол, нәзік, кіші, тәтті, ширақ, сәнқой, сезгіш	биік-биік, ойлы-қырлы, өте жаңа, аса қадірлі

Сын есім шырайлары (степени сравнения прилагательных)

Белгілі бір заттың сындық сапасының басқа бір заттың сындық сапасынан артық не кем екендігін, әр түрлі дәрежелік сипатын білдіретін сын есімнің белгісі *шырай* деп аталады.

<p>I. Салыстырмалы шырай (сравнительная степень)</p>	<p>образуется с помощью суффиксов: а) рақ – рек, ырақ – ірек сұлуырақ (красивее); жылырақ (теплее); соңырақ (позднее); үлкенірек (больше)</p> <p>б) лау – леу, дау – деу, тау – теу ақтау (белее), дәмділеу (вкуснее).</p>
<p>II. Күшейтпелі шырай (превосходная степень).</p>	<p>а) первый слог прилагательного + <i>n</i> сочетается с качественным прилагательным <i>сап-сары, жап-жасыл, әп-әдемі</i>. Искл.: аппақ, көкпеңбек.</p>
	<p>б) с наречиями <i>өте, ең, тым, аса, орасан, ең жарық, аса күрделі өте таза, орасан үлкен, тым үлкен</i></p>
<p>III. Жай шырай (положительная степень).</p>	<p>Қосымша жалғанбайды. <i>Жаңа, биік, ауыр, ақ, көк.</i></p>
<p>IV. Асырмалы шырай (превосходная степень).</p>	<p><i>Өте, тым, аса, ең, тіпті, нағыз, шымқай</i> күшейткіш үстеулердің тіркесуі арқылы жасалады.</p>

Сан есім (Имя числительное)

Заттың санын, мөлшерін, ретін білдіріп, *қанша? неше? нешеу? нешінші?* тәрізді сұрақтарға жауап беретін сөз табы *сан есім* деп аталады. Сан есім зағ есімнің алдында қолданылады. Күрделі сан есімнің әр сыңары бөлек жазылады.

Мағынасына қарай	
1. Есептік (количественные)	Бір – один, екі – два, бес – пять, он – десять, жүз – сто, мың – тысяча
2. Реттік (порядковые)	суффиксы -ыншы, -інші, -ншы, -нші бір-інші (первый), жеті-інші (седьмой), он-ыншы (десятый), мың-ыншы (тысячный).
3. Жинақтық (собирательные)	суффиксы -ау, -еу. біреу – один, екеу – двое, үшеу – трое, төртеу – четверо, бесеу – пятеро, алтау – шестеро, жетеу – семеро. (относятся только семь числительных)
4. Болшектік (дробные)	1) 1/4 (төрттің бірі) 2) 2/5 (бестен екі).
5. Топтау (разделительные)	Количественное числительное + Шығыс септік екі-екіден, бес жүзден
6. Болжалдық (приблизительные)	суффиксы (-даған, -деген, -таған, -теген, -лап, -леп; -дап, -деп; -тап, -теп) жүздеген, мыңдаған, жиырмалап

Есімдік (Местоимение)

Есім сөздердің (зат есім, сын есім, сан есім) орнына жүретін сөз табы *есімдік* деп аталады. Есімдіктер мағынасына қарай жеті топқа бөлінеді:

Жіктеу есімдіктері (личные)		
Жақ (лицо)	жекеше түрі (ед.ч.)	көпше түрі (мн.ч.)
I	<i>мен</i>	<i>біз, біздер</i>
II	<i>сен</i>	<i>сендер</i>
III	<i>сіз</i>	<i>сіздер</i>
	<i>ол</i>	<i>олар</i>
Сурау есімдіктері (вопросительные)		
Кім? не? – кто? что?	Қашан? – когда? Қайдан? – откуда? Неше? – сколько? Нешінші? – который (-ая, -ое)? Қанша? – сколько?	
Қандай? – какой (-ая, -ое)?		
Қай? – который (-ая, -ое)?		
Қалай? – как?		
Қайда? – где? куда?		
Сілтеу есімдіктері (указательные)		
Мынау, бұл, осы – это, эта, этот мына, міне – вот ана, анау, әне, сол, ол – тот, та, то	олар – те онда, анда – там мұнда – здесь	

Жалпылау (определительные)	
бәрі, бүкіл, барлық, бүгін	күллі, барша, түгел, бар
Белгісіздік есімдіктері (неопределенные)	
<i>біреу</i> – кто-то <i>бір</i> – некто, какой-то <i>қайсыбіреу</i> – кое-кто <i>бірнеше</i> – несколько <i>біраз</i> – значительно <i>әркім</i> – всякий, каждый <i>кімде-кім</i> – кое-кто <i>кейбір</i> (нәрсе) – некоторая (вещь)	<i>кейбіреу</i> – некоторый <i>қайсыбір</i> – кое-когда <i>әрбір</i> – каждый <i>әлде</i> – или <i>әлдекім</i> – кто-то, некто <i>әлдеқашан</i> – когда-то <i>әлдеқалай</i> – как-то <i>әлденеше</i> – несколько
Болымсыздық есімдіктері (отрицательные)	
<i>ешкім</i> – никто <i>еш нәрсе</i> – ничто <i>ештене</i> – ничего	<i>ешқандай</i> – никакой <i>ешқайда</i> – никуда <i>ешқашан</i> – никогда
Өздік есімдіктері (возвратные)	
Өздік есімдіктеріне әртүрлі тұлғадағы <i>өз</i> деген бір ғана сөз жатады. <i>Өз, өзім, өзге, өзімнің.</i>	

Етістік (Глагол)

Етістік – заттың қимылын, іс-әрекетін білдіретін сөз табы. Етістік *не істеді? не қылды? қайтті?* (немесе не істеп? қайтіп? не істесе?) деген сұрақтарға жауап береді.

Түрлері (типы)		Мысалдар (примеры)
Тұлғасына қарай (по способу образования)	1. <i>Негізгі</i> (непроизводные)	айт, ап, тұр, кет
	2. <i>Туынды</i> (производные)	баста, шегеле, тазала
Мағынасына қарай (по значению)	1. <i>Негізгі</i> (основные)	сал, жаз, кел, бар, жүр, әкел
	2. <i>Көмекші</i> (вспомогательные)	а) е (еді, екен, емес), де (деп, десе, деген), ет (етті), жазда (жаздады) ә) бол, кел, кет
Объективті қатысына қарай (по отношению к объективу)	1. <i>Салт</i> (непереходные)	бар, кел, отыр, жүр
	2. <i>Сабақты</i> (переходные)	аш, жап, апар, бер, айт, сыз
Іс-әрекеттің орындалуына қарай (по отношению к результату действия)	1. <i>Болымды</i> (положительные)	айт, оқы, сыз, бар
	2. <i>Болымсыз</i> (отрицательные)	айтпа, оқыма, жазба, келген жоқ

Құрамына қарай (по составу)	1. Дара (Простые)	бар, кел, көр
	2. Күрделі (сложные)	келіп кет, апарып қой
	а) құрама (составные гл.+гл.)	келіп кет, алып бар
	ә) құранды (составные имя+гл.)	жәрдем ет, қызмет қыл
	б) қосарлы (парные)	ойланып-толғану, жығыла-сүріне
	в) біріккен (сращенно- слитные)	апар, әкел, әпер
	г) тұрақты (фразеологические)	таяқ жеу, жүрек жалғау
	д) аналитикалық (аналитические)	барып еді, айта сал

Етістіктің шақтары (время глагола)

Іс-әрекеттің, қимылдың мезгілге, уақытқа байланыстылығын көрсететін етістікке тән категория *етістіктің шақтары* деп аталады. Етістікте үш шақ болады: өткен шақ, осы шақ, келер шақ.

Етістіктің шақтары (время глагола)		
Өткен шақ (прошедшее время)	Осы шақ (настоящее время)	Келер шақ (будущее время)
<i>Жедел өткен шақ</i> (очевидно-прошедшее время)	<i>Нақ осы шақ</i> (собственно-настоящее время)	<i>Болжалды келер шақ</i> (будущее предположительное время)
Жұрнақтар: -ды, -ді, -ты, -ті + краткая форма лич. оконч. глаголов <i>Мен бардым - Я ходил и т.д.</i> Эта форма обозначает действие, имевшее место в прошлом.	Жұрнақтар: -ып, -іп, -п, -а, -е, -я + Жіктік жалғау. Көмекші етістіктер: <i>отыр, тұр, жүр, бар, кел, апар, әкел</i> етістікте-рі -а, -е жұрнақтар арқылы жасалады: <i>Мен жазып отырмын - Я сижу пишу</i>	Суффиксы: -ар, -ер + Жіктік жалғау. <i>Мүмкін мен барармын. - Возможно, я пойду и т.д.</i>

Бұрынғы өткен шақ (давно прошедшее время)	Ауыспалы осы шақ (переходное настоящее время)	Мақсатты келер шақ (будущее время намерения)
а) суффиксы: -ып, іп, -п + Жіктік жалғау (В III л. в ед. и мн. ч. + -ты (-ті)) <i>Сен келісің. – Оказывается ты приходил.</i>	Журнактары: -а, -е, -й + Жіктік жалғау + -ды (-ді) <i>Мен жазамын – Я пишу (всегда) и т.д.</i>	Суффиксы: -мақ, -мек + Жіктік жалғау -бақ, -бек, -пақ, -пек, -пын, -пін. <i>Мен бармақ-пын – Я намереваюсь поехать.</i>
ә) суффиксы: -ған, -ген, -қан, -кен + Жіктік жалғау. <i>Мен келгенмін – Я приходил (давно)</i>		Ауыспалы келер шақ (переходное будущее время)
б) суффиксы: -ған, -гсн, -қан, -кен сочетается с -екен + Жіктік жалғау <i>Сендер оқыған екенсіңдер – Вы оказываетесь когда-то читали.</i>		Суффиксы: -а, -е, -й + Жіктік жалғау. (В III л. в ед. и мн. ч. + -ды (-ді)). <i>Мен ертең аламын – Я возьму завтра и т.о.</i>
Ауыспалы өткен шақ (переходное прошедшее время)		<i>Действие, которое будет происходить в будущем.</i>
суффиксы –атын, -етін, -йтын, -йтін + жіктік жалғау, <i>еді көмекші етістігімен тіркеседі. Мен бұрын хат жазатынмын.</i>		

Етістіктің рай категориясы (категория наклонения)

Етістіктің іс-әрекетті орындаушымен, уақытпен байланысты жаққа, шаққа түрленуін етістіктің *рай категориясы* деп атайды.

Ашық рай (изъявительное наклонение)	Бұйрық рай (повелительное наклонение)	Шартты рай (условное наклонение)	Қалау рай (желательное наклонение)
<i>Мен хат жазып отырмын. Мен хат жаздым. Мен хат жазамын.</i>	Мен айтайын; біл-ейін	Суффиксы: -са, -се <i>Мен ал-са-м; бер-се-м</i>	Суффиксы: -ғы, -гі, -қы, -кі соңына с глаголом келді, <i>келеді. Менің жаз-ғы-м келеді</i>

Тұйық етістік (Неопределенная форма глагола (инфинитив))

Тұйық етістік – етістіктің ерекше түрі. Зат есімдерше түрленіп, шакпен де, жақпен де байланысты болмай, қимылдың, іс-әрекеттің атын білдіретін етістіктің ерекше түрі *тұйық* етістік деп аталады.

Тұйық етістіктің жасалуы (образование инфинитива)

Негізгі етістік (непроизводные)	Туынды етістік (производные)	Болымсыз етістік (отрицательные)	
ал-у	ойла-у	ал-ма-у	ойла-ма-у
сал-у	ойна-у	сал-ма-у	ойна-ма-у
көр-у	гүлде-у	көр-ме-у	гүлде-ме-у
кел-у	сырла-у	кел-ме-у	сырла-ма-у

Есімше (Причастие)

Есімге де, етістікке де тән грамматикалық белгілерді қамтитын етістіктің түрі *есімше* деп аталады.

Есімше есімдерше көптеледі, тәуелденеді, септеледі, жіктеледі.

Есімшенің үш түрі бар: *өткен шақ есімше, келер шақ есімше, ауыспалы шақ есімше.*

<i>Түрлері (типы)</i>	<i>Журнақтары (аффиксы)</i>	<i>Мысалдар (примеры)</i>
Өткен шақ есімше (причастие прошедшего времени)	-ған, -ген, -қан, -кен	ал-ған, кел-ген, аш-қан, -кес-кен
Ауыспалы шақ есімше (причастие переходного времени)	-атын, -етін, -йтын, -йтін	бар-атын, кел-етін, ойна-йтын, биле-йтін
<i>Келер шақ есімше (причастие будущего времени)</i>		
а) болжалды келер шақ (будущее предположительное время)	-р, -ар, -ер	оқы-р, айт-ар, бер-ер
ә) мақсатты келер шақ (будущее время цели)	-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек	ал-мақ, сүй-мек, тоң-бақ, мін-бек, төк-пек

Көсемше (Деепричастие)

Тиянақсыз тұлғада келіп, көмекші етістіктермен тіркесу арқылы күрделі етістік тудыратын етістіктің түрі *көсемше* деп аталады.

Тұлғалық белгілеріне қарай көсемше үш түрлі болады: өткен шақ көсемше, келер шақ көсемше, ауыспалы шақ көсемше.

<i>Түрлері (типы)</i>	<i>Жұрнақтар (суффиксы)</i>	<i>Мысалдар (примеры)</i>
Ауыспалы шақ көсемше (деепричастие переходного времени)	-а, -е, -й	жаз-а, кор-е, сөйле-й
Өткен шақ көсемше (деепричастие прошедшего времени)	-ып, -іп, -п	жаз-ып, кел-іп, сөйле-п
Келер шақ көсемше (деепричастие будущего времени)	-қалы, -келі, -ғалы, -гелі	айт-қалы, сеп-келі, ойна-ғалы, жүр-гелі

Шылау (Союзы)

Өз алдына толық, дербес мағынасы жоқ, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып немесе сөзге қосымша мағына үстеп тұратын көмекші сөздер *шылау* деп аталады.

Шылаудың басқа сөз таптарынан мынадай айырмашылықтары бар:

1. шылаудың толық лексикалық мағынасы болмайды.
2. сөйлем ішінде шылау сөйлем мүшесі бола алмайды.
3. шылаулар сөз бен сөзді не сөйлем мен сөйлемді байланыстырады және толық мағыналы сөздің жетегінде оған қосымша мән үстей қолданылады.
4. шылаулар түрленбейді.

Шылау		
септеулік (послелоги)	жалғаулық (союзы)	Демеулік (частицы)
<i>туралы, арқылы, сияқты, үшін, дейін, бері, бірге</i>	<i>мен, бен, пен, менен, пенен, да, де, та, те, және, әрі, тағы</i>	<i>ма, ме, ба, бе, па, пе, -ақ, -ау, -ай, қой, зой, ды, ді, ты, ті, қан, гана, тек, тұрсын, түгіл, мыс, міс, екеш</i>

Үстеу (Наречие)

Сөйлемде қимыл, іс-әрекеттің, сын-сапаның әр түрлі белгілерін, сипатын, жай-күйін білдіретін, өзгертуге, грамматикалық тұлғалармен түрлендіруге көне бермейтін сөздер *үстеу* деп аталады.

Түрлері (типы)		Мысалдар (примеры)
Тұлғасына қарай (по способу образования)	Негізгі (непроизводные)	қазір, бүгін, ерте, кешке, дәл, сәл, тым, әрең
	Туынды (производные)	күздей, жаңаша, босқа, соншама, шетінен
Құрамына қарай (по составу)	Дара (простые)	ерте, тым, кеш, мүлде, қазір, тікелей
	Күрделі (сложные)	а) биыл, бүгін, біраз, бірталай ә) бірге-бірге, анда-санда б) күні бүгін, жеті түнде, ала жаздай
Мағынасына қарай (по значению)		
мезгіл (врсмени)	қашан? (когда?) қашаннан? (с каких пор?)	кеше, бүгін, ертең, қыстыгүні, биыл, күні бойы

мекен (места)	қайда? (где? куда?) қайдан? (откуда?)	әрі, бері, сыртта, тысқары, төмен, алға, ішке
мөлшер (количества и меры)	қанша? (сколько?) қаншалық? (на сколько?) қаншадан? (по сколько?) нешедең? (по колько?)	онша, сондайлық, бірталай, талай, зорға, азғантай
сын-бейне (образа действия)	қалай? (как?), қалайша? (каким образом?), қайтіп? (каким способом?)	көзбе-көз, бірге, зорға, аздап, қолма-қол
күшейту (усилительные)	қалай? (как?), қандай? (какой?), қайтіп? (каким образом?)	нағыз, ең, өте, тым, кілен, нық, дәл, барынша
мақсат (цели)	неге? (зачем?), не үшін? (для чего?), не мақсатпен? (с какой целью?)	жорта, қасақана, көре тұра, біле тұра
себеп-салдар (причины и следствия)	не себепті? (по какой причине?), қалай? (как?), неге? (почему?)	босқа, текке, құр босқа, жоққа, әншейін
топтау (группирующие)	қалай? (как?), қаншадан? (по сколько?)	екеулеп, аз-аздан, топ-тобымен, рет-ретімен, тең-теңімен

Одағай (Междометие)

Толық мағынасы жоқ, сондықтан затты, құбылысты, әрекетті нақты білдірмей, тек адамның әр түрлі көңіл-күйін, сезімін білдіретін немесе жан-жануарларға қаратылып айтылатын сөздер *одағай* сөздер деп аталады.

Одағай сөздер танырқау, қуану, шаттану, ұнату, ренжу, түңілу, өкіну, шошыну, жекіру, күрсіну сияқты көңіл-күйін білдіреді немесе жан-жануарларды, малды шақыру, қуу үшін қолданылады.

Көңіл-күй одағайлары (эмоциональные)	ой, бәрекедді, ойпырмай, Құдай-ай.	Ой, қандай тамаша! Бәрекедді, өлеңді тамаша айтасың!
Жекіру, ишарат одағайлары (императивные)	Жә, тәйт. тек	Жә, күңкілдеме! Тәйт! Кет! Жоғал!
Шақыру одағайлары (призывные)	Әй, әлди-әлди, аухау, аухау,	Әй, Еркін, қайдасың? Әлди-әлди, әй, бөпем!
Тұрмыс-салт одағайлары (бытовые)	Ассалаумағалейкум, Кеш жарық, рахмет	Ассалаумағалейкум, Абай аға! Кеш жарық! Берген ақылыңызға рахмет!

Көмекші есімдер (Служебные имена)

Өзіндік мәні жоқ сөздер тобы *көмекші есімдер* деп аталады. Көмекші есімдер негізгі есімдермен ілік септігі арқылы байланысып, заттардың кеңістіктегі орналасу катыстарын көрсетеді.

<i>Зат есім+ілік септік</i>	<i>Көмекші есім (тәуелдік жалғаудың III жағы)</i>
Үй+дің	іш-і
Бөлме+нің	орта-сы
Көше+нің	шет-і

Еліктеу сөздер (Подражательные слова)

Айналадағы әр түрлі құбылыстардың дыбыстарына, қимыл-әрекеттеріне еліктеумен немесе олардың бейнелерімен байланысты туған сөздер *еліктеу сөздер* деп аталады.

Мағынасына қарай (по значению)	
Еліктеуіш (звукоподражательные)	тарс-тұрс (етті), гу-гу (сөйледі), бырт-бырт (шайнады), қарқ
Бейнелеуіш (образоподражательные)	жалт (қарады), бүлк-бүлк (қайнады), желп (етті), дір-дір (етіп тоңды)
Тұлғасына қарай (по способу образования)	
Негізгі (непроизводные)	күрс, тарс, жылт, жалт, солқ
Туынды (производные)	арсалаң, томпаң, көлбең, қорбан, жылтың
Құрамына қарай (по составу)	
Дара (простые)	арс, күрс, қайқан, көлбең, сырт
Күрделі (сложные)	а) маң-маң, борт-борт, арбаң-арбаң ә) арс-ұрс, жарқ-жұрқ, былқ-сылқ б) мырс ету, бүлк ету, жалт-жұлт ету

Лексика

Лексика – тіл білімінің сөз және оның мағынасын зерттейтін саласы. Лексика – белгілі бір тілдегі сөздердің жиынтығы.

Лексика тақырыптары			
Жалпы қолданыстағы сөздер	Қолдану аясы шектеулі сөздер	Қанағаты сөздер	Сөздің лексикалық мағыналары
күнделікті өмірде қолданылатын сөздер: <i>бар, кел</i>	архаизм, историзм, неологизм, диалект сөз, термин сөз, кәсіби сөз, табу сөз, кірме сөз, эвфемизм, дисфемизм	тұрақты сөз тіркесі, идиома, мақал-мәтел, афоризм	сөздің тура мағынасы, сөздің ауыспалы мағынасы, сөздің көп мағыналылығы, омоним, антоним, синоним

Сөздің затты я құбылысты атап білдіретін мағынасы *тура мағына* деп аталады.

Сөздің *ауыспалы мағынасы* бір заттың негізгі атауыш мағынасын екінші бір затқа атау етіп ауыстырып қолданудан барып туады.

Сөздің екі я одан да көп мағынаға ие болуы сөздің *көп мағыналылығы* деп аталады.

Омонимдер біркелкі дыбысталып айтылатын, бірақ мағынасы басқа-басқа сөздердің тобын білдіреді.

Мағыналары бір-біріне жақын, бірақ әр түрлі дыбысталып айтылатын сөздер тобы *синонимдер* деп аталады.

Мағыналары бір-біріне қарама-қарсы болып келетін сөздер *антонимдер* деп аталады.

Сөз мағыналары		
<i>Сөздің тура мағынасы</i>	<i>Сөздің ауыспалы мағынасы</i>	<i>Сөздің көп мағыналығы</i>
ашық есік	ашық мінез	адамның басы, судың басы, таудың басы
<i>Омонимдер</i>	<i>Антонимдер</i>	<i>Синонимдер</i>
түс (обед, сон), қас (брови, враг), ай (месяц, луна)	биік – аласа, ақ – қара, жаман – жақсы, үлкен – кіші, көң – тар	тез – жылдам. сұлу – әдемі, кір – лас

Фразеологизмдер (Фразеологизмы)

Құрамы өзгермейтін сөз тіркестері болады. Ондағы сөздерді ауыстыруға болмайды. Сондықтан олар тұрақты тіркестер немесе *фразеологизмдер* деп аталады.

<i>Фразеологизмдер</i>	<i>Мағынасы</i>
Бес саусақтай білу	өте жақсы білу
құлақ тұру	тыңдау
бармағынан бал тамған	шебер

Синтаксис

Синтаксис тіліміздегі сөз тіркесі мен сөйлемнің құрылым-құрылысы, басқа да ерекшеліктерін қарастыратын грамматиканың бір саласы ретінде түсініледі.

Сөйлемде кем дегенде екі толық мағыналы сөздің бірі екіншісіне сабақтаса байланысқан сөз тізбегі *сөз тіркесі* деп аталады.

Синтаксис			
Сөз тіркесі		Сөйлем (предложение)	
<i>Есімді сөз тіркесі</i>	<i>Етістікті сөз тіркесі</i>	<i>Жай сөйлем (простое предложение)</i>	<i>Құрмалас сөйлем (сложное предложение)</i>

Сөздердің байланысу түрлері				
<i>қыысу (согласование)</i>	<i>матасу</i>	<i>меңгеру (управление)</i>	<i>қабысу (примыкание)</i>	<i>жанасу</i>
<u>Ашынған әйел</u> мән-жайын <u>айтады.</u>	Балалның <u>жақсысы-қызық,</u> <u>жаманы-күйік.</u>	Ел жайлаудан <u>қайтып, күзекке</u> <u>беттеп</u> келе жатқан.	<u>Бұл шетте</u> <u>жыртық,</u> <u>шокпыт</u> <u>лашықтар,</u> <u>құрым қара</u> <u>костар, кішкене</u> <u>күркелер</u> бар.	бүгін келді, кештете келді

Сөйлем (Предложение)

Біршама тиянақты ойды білдіретін сөздер тобы *сөйлем* деп аталады.

Сөйлемнің белгілі бір интонациясы (хабарлау интонациясы, сұрау интонациясы т.б.) болады.

Бір ғана ойды білдіріп, бір ғана интонациямен айтылатын сөйлем *жай сөйлем* деп аталады.

<i>Жай сөйлем</i>			
Хабарлы (повествовательное)	Сұраулы (вопросительное)	Бұйрықты (повелительное)	Лепті (восклицательное)
Туған жерім гүлденіп келеді.	Геральдика дегеніміз не?	Табиғат тазалығын сақтаңдар!	Keң далам!
Құрамына қарай			
Жақты (личные)	Жақсыз (безличные)	Жалаң (нераспространенное)	Жайылма (распространенное)
Өзгерістер көп.	Бұл жерде суға түсуге болмайды.	Жұмыс жүріп жатыр.	Уақыт факторы әрбір істе маңызды.

Толымды (полные)	Толымсыз (неполные)	Атаулы (номинативные)
Адам үшін ең қымбат нәрсе-уақыт.	Ол алтыннан да қымбат.	Аппак қар.

Сөйлем мүшелері (члены предложения)

Сөйлем құрауға қатысқан толық мағыналы, белгілі бір сұраққа жауап беретін және сөйлемдегі басқа сөздермен байланысып тұратын сөздерді *сөйлем мүшелері* деп аталады.

Сөйлем құруға негіз болатын бастауыш пен баяндауыш *тұрлаулы мүшелер* деп аталады.

Сөйлемдегі тұрлаулы мүшелерді анықтап, толықтап, пысықтап тұратын сөздер сөйлемнің *тұрлаусыз мүшелері* деп аталады.

Сөйлем мүшелері	
Тұрлаулы мүшелер (главные члены)	Тұрлаусыз мүшелер (второстепенные члены)
<p><u>Бастауыш</u>. Сұрақтары: кім? не? кімдер? нелер? кімі? несі? кімім? немі? <u>Қазақ халқы егемендік алды.</u></p>	<p><u>Анықтауыш</u>. Сұрақтары: қандай? қай? кімнің? ненің? неше? нешінші? қанша? қайдағы? қашанғы? <u>Таңғажайып табиғаты бар ел.</u></p>
<p><u>Баяндауыш</u>. Қай сөз табынан болса, сол сөз табының сұрағына жауап береді. <u>Гүлнәз мектепте оқиды.</u></p>	<p><u>Толықтауыш</u>. Сұрақтары: кімді? пені? кімге? неге? кімде? неде? кімнен? недеп? кіммен? немен? <u>Табиғатты қорғауды өзіңнен баста.</u></p>
	<p><u>Пысықтауыш</u>. Сұрақтары: қайда? қайдан? қалай карай? қашан? қашаннан бері? қалай? қалайша? қайтпін? неліктен? не үшін? неге? не мақсатпен? қаншалықты? <u>Еліміз үшін бұл аймақтың маңызы жоқ.</u></p>

Төл сөз. Автор сөзі
(Прямая речь. Слова автора)

Біреудің сөзінің бұлжытпай, өзгеріссіз берілуі *тол сөз* деп аталады.

Сөйлеуші өз сөзінің ішінде басқа біреудің сөзін өзгертіп, жалпы мазмұнын ғана берсе, ол *төлеу сөз* деп аталады.

Төл сөздің айналасында оны пайдаланып отырған жазушының немесе сөйлеушінің өз сөздері қоса қолданылады. Ол *автор сөзі* деп аталады.

Төл сөздің орын гәртiбi және тыныс белгiлерi

Төл сөз автор сөзінен бұрын келеді.	Төл сөз автор сөзінен кейін келеді.	Төл сөз автор сөзінің ортасында келеді.	Төл сөзді автор сөзі ортадан жарып келеді.
-------------------------------------	-------------------------------------	---	--

Құрмалас сөйлем (Сложное предложение)

Екі немесе бірнеше сөйлемнен құралып, күрделі ойды білдіретін сөйлем *құрмалас сөйлем* деп аталады.

<i>Салалас құрмалас сөйлем</i> (сложносочиненные предложения)	<i>Сабақтас құрмалас сөйлем</i> (сложноподчиненные предложения)	<i>Аралас құрмалас сөйлем</i> (многочленные сложные предложения)
Құрамындағы жай сөйлемдердің баяндауыштары тиянақты болып, өзара тең дәрежеде байланысады.	Құрамындағы жай сөйлемдердің алғашқысының баяндауышы тиянақсыз болып, екінші сөйлемге бағына байланысады.	Кемінде үш сөйлемнен құралып, бір-бірімен салаласа да, сабақтаса да байланысады.
<i>Қоңырау соғылды да, сабақ басталды.</i>	<i>Ол келгенде, кино басталды.</i>	<i>1857 жылы Энгельс ауырып жатқанда, Маркс медицинаны зерттеп, досын дерттен емдеудің жолын іздеген.</i>

Салалас құрмалас сөйлем (сложносочиненное предложение)

<i>Ыңғайлас-тық</i>	<i>Қарсы-лықты</i>	<i>Себеп-салдар</i>	<i>Кезек-тес</i>	<i>Талғау-лы</i>	<i>Түсін-дірмелі</i>
жалғаулықтар					
және, әрі, да, де, та, те	бірақ, дегенмен, сонда да, сөйтсе де, сөйткенмен, әйтсе де, әйткенмен	өйткені, сондықтан, себебі, сол үшін, неге десеніз, сол себепті	бірде, біресе, кейде	не, немесе, яки, не болмаса, әлде, әйтпесе	жалғау-лығы жоқ

**Сабақтаc құрмалас сөйлемнің түрлері
(виды сложноподчиненных предложений)**

<i>түрлері</i>	<i>мысалдары</i>
Шартты бағыныңқы	<i>Механик келсе, кино басталады.</i>
Қарсылықты бағыныңқы	<i>Күн жылынса да, қар ерімейді.</i>
Себеп-салдар бағыныңқы	<i>Қуанышым қойныма симай, үйден шыға жүгірдім.</i>
Мезгіл бағыныңқы	<i>Нағима сабақта болғанда, біз оны көшеде күттік.</i>
Мақсат бағыныңқы	<i>Істің аяғы тәтті болу үшін, басы қатты болу керек.</i>
Қимыл-сын бағыныңқы	<i>Сұрғылт тұман дым бүркіп, Барқыт бешпеніт сулайды.</i>

Мазмұны

Фонетика.....	4
Қазак әліпбиі (Казахский алфавит).....	4
Дыбыстардың бөлінуі (Классификация звуков).....	7
Дауысты дыбыстар (Гласные звуки).....	7
Дауыссыз дыбыстар (Согласные звуки).....	8
Буын (Слог).....	8
Үндестік заңы (Закон сингармонизма).....	9
Морфология.....	11
Сөз құрамы (Состав слова).....	11
Жұрнақтар (Суффиксы).....	11
Жалғаулар (Окончания).....	11
Зат есім (Имя существительное).....	13
Сын есім (Имя прилагательное).....	13
Сын есім (Имя прилагательное).....	14
Сын есім шырайлары (степени сравнения прилагательных).....	15
Сан есім (Имя числительное).....	16
Есімдік (Местоимение).....	17
Етістік (Глагол).....	19
Етістіктің шақтары (время глагола).....	21
Етістіктің рай категориясы (категория наклонения).....	23
Етіс категориясы (категория залога).....	24
Тұйық етістік (Неопределенная форма глагола (инфинитив)).....	25
Есімше (Причастие).....	26
Көсемше (Деепричастие).....	27
Шылау (Союзы).....	28
Үстеу (Наречие).....	29
Одағай (Междометие).....	31
Көмекші есімдер (Служебные имена).....	32
Еліктеу сөздер (Подражательные слова).....	33
Лексика.....	34
Фразеологизмдер (Фразеологизмы).....	35
Синтаксис.....	36
Сөйлем (Предложение).....	37
Сөйлем мүшелері (члены предложения).....	38
Төл сөз. Автор сөзі.....	39
(Прямая речь. Слова автора).....	39
Құрмалас сөйлем (Сложное предложение).....	40
Салалас құрмалас сөйлем (сложносочиненное предложение).....	41
Сабақтас құрмалас сөйлемнің түрлері (виды сложноподчиненных предложений).....	42